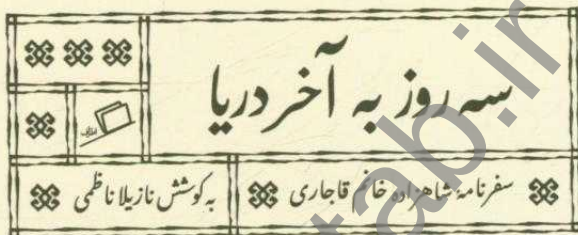

سفرنامه‌های قدیمی زنان (۲)

سرشناسه: ناظمی، نازیلا، ۱۳۵۰-، گردآورنده	
عنوان و نام پدید آور: سه‌روز به آخر دریا: سفرنامه شاهزاده خاتم قاجاری / به کوشش نازیلا ناظمی و ویراستار زهره ترابی	
مشخصات نشر: تهران: اطراف، ۱۳۹۷.	
مشخصات ظاهری: ۱۵۰ ص.	
فروست: سفرنامه‌های قدیمی زنان؛ ۲.	
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۱۹۴-۱۱-۲	
وضعیت فهرست نویسی: فیفا	
عنوان دیگر: سفرنامه شاهزاده خاتم قاجاری به مکه.	
موضوع: سفرنامه‌های ایرانی — قرن ۱۳ ق.	
رده بندی کنگره: DS۲۰۸ / ۵۲۳ / ۱۳۹۸	
رده بندی دیویی: ۹۱۵/۳۸۰۴۵۳	
شماره کتابشناسی ملی: ۵۴۸۵۹۹۵	

سفرنامه‌های قدیمی زنان (۲)

سه‌روز به آخر دریا

سفرنامه شاهزاده خاتم قاجاری

به کوشش نازیلا ناظمی

اطراف

ویراستار: زهره ترابی
بازبینی نهایی متن: فاطمه ستوده
دبیر فنی: محمدرضا لری چی
طراح جلد: هدی آیت
چاپ: کالج صفائی: نمونه
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۱۹۴-۱۱-۲
چاپ اول: بهار ۱۳۹۸، ۱۰۰۰ نسخه
چاپ دوازدهم: ۱۴۰۳، ۱۰۰۰ نسخه

همه حقوق چاپ و نشر این اثر برای «نشر اطراف» محفوظ است. هر گونه تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر (چاپی، صوتی، تصویری، الکترونیکی) بدون اجازه کتبی ناشر ممنوع است. نقل پرش‌هایی از متن کتاب با ذکر منبع آزاد است.

تهران، خیابان میرداماد، خیابان مصدق جنوبی، کوچه تابان، پلاک ۱۱، واحد ۱

تلفن: ۲۲۹-۲۹۷۵

Atraf.ir

فهرست ❖

۲۱	نسب‌نامه و اذن حضرت والا
۲۷	فصل اول: بی‌تماشا نبود
۴۹	فصل دوم: قطعه‌ای از جهنم
۷۹	فصل سوم: عمارت روی ناف حوا است
۹۵	فصل چهارم: نه صدای شتری و نه تعال عینی
۱۲۰	حاشیه ابوالقاسم عماد الممالک بر سفرنامه شاهزاده خانم

مقدمه

ساموئل گرین بنجامین، اولین سفیر آمریکا در ایران در زمان ناصرالدین شاه، در کتابش درباره‌ی زنان ایرانی می‌نویسد: «اگر عجولانه قضاوت و نتیجه‌گیری شود که زنان ایران عقب‌افتاده، بی‌اطلاع و نادان هستند، اشتباه محض است، آن‌ها گرچه تحصیل‌کرده و آشنا به تمدن غربی نیستند ولی به هیچ وجه کودن و احمق هم نیستند و در امور اجتماعی و سیاسی کشور نفوذ دارند و در پشت پرده خیلی کارها با مشارکت و مساعدی آن‌ها می‌گذرد. فقط نفوذ زنان ایران آشکار و ظاهر نیست و خارجی‌ها در نظر اول به آسانی از آن مطلع نمی‌شوند. مثلی است معروف که می‌گویند «از صاحب قدرت نباید ترسید، بلکه از عواملی که این صاحب قدرت را تحریک می‌کنند و پشت سراو هستند باید وحشت داشت.» در ایران وضع چنین است و زنان در دربار و مواضع قدرت نقش مؤثر ولی پشت پرده را دارند. گذشته از این،

استعدادهای بسیاری در اندرون‌ها و داخل حرمسراها وجود دارد: زنانی که در موسیقی، شعر، نقاشی، قلاب‌دوزی و در عین حال سیاست و دیپلماسی به مرحله‌ی استادی رسیده‌اند. سیاست‌بازی، انتریک و اعمال نفوذ در ایران به مقدار زیاد، بستگی به نقشی دارد که زنان در آن بازی می‌کنند. تصویر ما از زنان دوره‌ی قاجار چیست؟ زنانی که از کمترین میزان آزادی‌های اجتماعی برخوردار بودند، در شمارش فرزندان خانواده هم به حساب نمی‌آمدند، سوادآموزی برایشان حرام بود و نمی‌توانستند بدون محارم سفر کنند. اما پژوهش‌های انجام شده درباره‌ی زندگی زنان و چگونگی حضور آن‌ها در آن دوره، نشان می‌دهد، زنان آن‌قدر جامعه‌گریز نبوده‌اند و برای کسب هویت مستقل با حفظ حرمت و شرافت خود تلاش‌های بسیار کرده‌اند. حتی در جریان‌های سیاسی همگام و گاه جلوتر از مردان به پا خاسته‌اند. شورش زنان در بلوای نان در دوره‌ی ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه نمونه‌ی روشنی از آگاهی و حضور زنان در جامعه است. این نوع حرکت‌ها فقط خاص زنان طبقه‌ی متوسط و پایین جامعه‌ی ایران نبود. زنان درباری نیز با تمام محدودیت‌ها قدم‌های مثبت و مهمی برای بهبود وضعیت زنان برداشته‌اند. بعضی شاهزاده خانم‌های قاجار علاوه بر داشتن سواد، با نویسندگی هم آشنایی داشته و آثار ارزشمندی به جای گذاشته‌اند.

جسارت زنان دوره‌ی قاجار اعم از عامی و درباری وقتی خودش را نشان می‌دهد که می‌فهمیم بعضی از این زنان خلاف عرف جامعه، مستقل و بدون همسر راهی سفرهای دور و دراز شده‌اند. این‌که زنی بدون محارم سفری یک‌ساله را آغاز کند و رهبری خدمه و همراهانش را به دست گیرد، موضوعی نبوده که مردان دوره‌ی قاجار با آن به آسانی کنار بیایند. این زنان

جسور نه تنها به سفر رفته‌اند، بلکه به کاری مهم‌تر دست زده‌اند: روزنامه‌ی سفر یا سفرنامه نوشته‌اند.

سفرنامه‌های زنان معمولاً با خاطره‌نگاری همراه است. بسیار پیش می‌آید هنگام شرح ماجرای عبور از شهری، اتفاقی در گذشته‌ی دور را به یاد آورده و بازگو می‌کنند که گاه دردآور و گاه باعث دلشادی است. شاید بتوان گفت روزنامه‌نویسی‌ها برای زنان باسوادِ درباریِ مجالی برای بروز احساسات و اندیشه‌های پنهان بدون شرم و نگرانی بوده است. آنان طنزهای، شکوه‌ها، دشمنی‌ها، دلتنگی‌ها، حسرت‌ها و آرزوهای بر باد رفته و یا رازهای پشت دیوارهای حرمسراها را چنان در قالب واژگانی ساده و گاه آمیخته با طنز بیان می‌کنند که باورش سخت به نظر می‌رسد. در بیان حوادث سفر نیز چنان دقیق‌اند که مخاطب گمان می‌کند لحظه به لحظه‌ی سفر همراهشان بوده است. از همین روست که سفرنامه‌های زنان قاجار را می‌توان منابعی معتبر و کامل برای بررسی شرایط زندگی اجتماعی زنان ایرانی در یکی از تلخ‌ترین دوران تاریخ ایران دانست.

سفرنامه‌نویسی در ایران سابقه‌ی طولانی دارد اما از دوران صفویه یادداشت‌ها و وقایع‌نویسی‌ها تحت تأثیر سفرنامه‌نویسان خارجی که به ایران بسیار سفر می‌کردند، دگرگون شد. برخورد نزدیک با اروپاییان که بسیاری‌شان برای طراحی و تحقیق در هنر و معماری و بررسی اوضاع و احوال ایرانیان، به سفرهای پرمخاطره می‌رفتند، نگاه نویسندگان و وقایع‌نگاران و حتی شعرا و دیگر هنرمندان را به سفر تغییر داد و سفرنامه‌نویسی، سنتی جدی شد؛ سنت و عادت مطلوبی که در دوره‌ی قاجار به اوج خود رسید و سفرنامه‌نویسی یا به اصطلاح آن روزگار روزنامه‌نویسی، سبک و شیوه‌ی نگارش خاص خود را در ادبیات فارسی به دست آورد.

نیست. تعدی و غارت کاروان زائران و اهانت و حمله به ویژه به زنان و شیعیان، خطرات و سختی‌هایی بوده که زائران خانه‌ی خدا باید به جان می‌خریدند. شاهزاده خانم در سرحد ایران و عثمانی، یعنی سرحد ایران و عراق امروزی، با راهزنان ایل چلابی روبه‌رو می‌شود. طایفه‌ای که از نظروی دزدی و غارت کاروان‌ها برای آن‌ها موضوعی عادی و بدون خجالت است. زائران آن روزگار از دوراه می‌توانستند به حجاز برسند، دریا و جبل. برای عزیمت از طریق کشتی، زائران پس از رسیدن به بغداد یا موصل یا سامرا با کشتی‌های کوچک خود را به بصره می‌رساندند. سپس با کشتی بزرگ‌تر وارد خلیج فارس می‌شدند. برخی از کشتی‌ها که از خط ساحلی حرکت می‌کردند، توقفی در بوشهر داشتند، پس از آن وارد اقیانوس هند می‌شدند و با دور زدن شبه جزیره‌ی عربستان و عبور از تنگه‌ی باب‌المندب خود را به بندر جدّه می‌رساندند. بار دیگر سوار بر کجاوه می‌شدند و به مکه و مدینه می‌رفتند.

مسیر جبل از کوفه در جنوب عراق آغاز می‌شد و از نجد می‌گذشت. این مسیر که در متون تاریخی به «راه زبیده» یا «درب زبیده» نیز نامیده شده، کوتاه‌تر اما پرخطر بود و زائران با مشکلاتی مانند کم‌آبی، گرما و ناامنی‌های برآمده از غارتگری اعراب بدوی ساکن در میان راه روبه‌رو می‌شدند. این مسیرها که گذشتن از آن‌ها حتی برای مردان قوی‌بنیه هم سخت و طاقت‌فرسا بود، همان خط سیری بود که شاهزاده خانم و همراهانش بایست از آن عبور می‌کردند. بنابراین سفرنامه‌ی شاهزاده خانم با ورود زائران به کشتی و سپس در راه بازگشت که از مسیر جبل اتفاق می‌افتد، رنگ و بویی دیگر پیدا می‌کند. ازدحام مسافران و به گِل نشستن‌های مکرر کشتی و بدتر از همه مرگ و میر زائران و انداختن اجساد به دریا تا حمله‌ی راهزنان به